

*Orgaan van de 'Vereniging Vrienden van het Zaanse Huis'
Voortzetting van de Vereniging "Vrienden van de Zaanse Schans"*

*Administratie: Zonnewijzerspad 8, Zaanse Schans"
Redactie: Parkstraat 44, Zaandam*

Verschijnt 3-maandelijks

December 1981 No 80

Verf

een kleurig aspect aan de Zaanse geschiedenis

"Het gebruik van kleuren is zo oud als de mensheid zelf", zei Frans Mars, Zaanse schilder en tekenaar, en ook hij was gebloed door het oeroude "instinct" om lichaam, gebruiksvoorwerpen, wapens en ook het eigen huis met kleuren te versieren. Deze gewoonte, geperfectioneerd tot een ware cultus, heeft bij de moderne "beschaafde" volkeren geleid tot een uitgebreide verfindustrie.

Is het niet verbazingwekkend, dat meer dan 30.000 jaar geleden al schilderijen werden aangebracht door tot poeder gewreven kleurstof met een hol vogelbotje op een met vet ingesmeerde wand van de grotwoning te blazen?

Sindsdien is er een hoop gebeurd. Wij, anno 1981, kunnen beschikken over een schier onuitputtelijk kleurengamma dat in duurzame, goed verwerkbare vorm dagelijks tot onze beschikking staat.

De oude pigmenten waren van minerale, plantaardige of dierlijke oorsprong en later kwamen daar nog de via chemische weg bereide kleurstoffen bij. Tot ver in de 19e eeuw zijn deze oude pigmenten gebruikt, afkomstig uit exotische landen als Kreta, Cyprus, de Balkan, Italië zowel als uit dichterbij gelegen streken in Duitsland en Engeland. Uit minerale grondstoffen werden de okers en ombers bereid, het krijt en het berggroen, om maar een willekeurige greep te doen. Meekrap en een groot aantal verfhoutsoorten leverden pigmenten op plantaardige basis, terwijl dierlijke kleurstoffen werden "geproduceerd" door verschillende soorten schildluizen (karmijnrood) en de purperslak.

Loodwit en zinkwit en ook het spaans groen waren via chemische weg gewonnen stoffen en alle zeer giftig. Het gebruik van dit soort verven is vandaag de dag dan ook verboden.

Textiel werd vanouds voornamelijk geleverd met een aftreksel van fijngemaakte plantaardige stoffen, waaronder het brazielhout (Brazilië ontleende haar naam aan deze boom) een belangrijke plaats innam. Het vanuit het Amerikaanse continent en Azië aangevoerde hout moest eerst in spaanders worden gehakt en daarna geraspt, waardoor een vezelachtig zaagsel werd verkregen. Een andere methode was het in een molen tussen stenen fijnmalen nadat het tot spaanders was gehakt. De maal- en de raspmethode hebben elkaar ongeveer twee eeuwen lang beconcurrereerd. De stad Amsterdam liet het zware raspwerk verrichten in het tuchthuis, dat daardoor als "rasp-huis" bekendheid kreeg. Dit aanvankelijk als een soort van reclassering begonnen project groeide uit tot een ware Amsterdamse bedrijfstak en het duurde dan ook niet lang of de

Amsterdamse stadsregering kwam in conflict met de Zaanse molenaars, die via de maal-methode hun kleurstoffen uit het verfhout bereidden. Via een monopolie-octrooi probeerde Amsterdam in 1602 de Zaanse concurrentie aan banden te leggen, maar uiteindelijk zonder veel succes. De Zaanse industrie trok zich niet bijster veel aan van het octrooi en maalde klandestien verder. Zo zien we dat zich onder de rook van Nederlands invloedrijkste stad, die zich allerlei privileges en monopolies wist te verwerven, in de Zaanstreek een buitengewoon bloeiende verfindustrie heeft kunnen vestigen en handhaven. Nadat de Franse revolutie een eind had gemaakt aan de bevoegdrecht van standen en steden, had ook het tuchthuisprivilege officieel afgedaan. Geruster dan voorheen konden de Zaanse molenaars hun bedrijf uitoefenen.

De verscheidenheid van hetgeen in een verfmolen kon worden vermalen, was aanzienlijk en bijgevolg ook het aantal artikelen van de verffabrikage. Er was een levendige handel tussen Zaanse verfmalers en -kopers. Men kon immers onmogelijk steeds van alles een voorraad hebben. Men had zo z'n eigen specialiteiten, hetzij een krijtmolen, een loodwitfabriek, een vermijloenstokerij, een blauwswelmolen . . . Met recht een bonte mengeling van bedrijvigheid!

Het bereiden van de verf met de door de molen of fabriek aangeleverde pigmenten was een zaak van de schilder zelf. Met de hand werden de kleurstoffen op een wrijfsteen met een bindmiddel tot een smeerbare substantie gewreven, een zwaar en langdurig karwei, dat voornamelijk in het stille seizoen ter hand werd genomen. De kwaliteit van de grondstof, het malen, zuiveren en wassen van de kleuren en de vakkennis van de schilder bepaalden tezamen het resultaat van het schilderwerk.

En over schilderwerk is veel te doen in houten huizen. Bij restauraties wordt naarstig gezocht naar originele en later toegepaste kleuren, soms in vele lagen over elkaar. Wanneer wij aandachtig kijken naar wat oude schilderijen ons vertellen en we slaan er oude vakliteratuur op na, dan blijkt, dat onze voorouders het heel wat bonter maakten dan hun nakomelingen in de 20e eeuw!

Aanvankelijk bleven houten bouwwerken ongeschilderd, maar hout was duur en het werd de moeite waard om het tegen weersinvloeden te beschermen. Verfstoffen op plantaardige basis - de z.g. aardverven - werden gebruikt om textiel te kleuren maar waren niet bestendig genoeg om als conserverings-

middel voor hout te dienen. Zolang de verfindustrie nog niet op gang gekomen was, werden de houten buitenwanden vaak geteerd. Teer kon immers via huisvljijt worden geproduceerd. De binnenwanden werden soms met was bewerkt.

Sinds het einde van de 16e eeuw kreeg het schilderen met olieverven meer en meer bekendheid; de verfindustrie kwam aarzelend op gang. Er werd veelal met effen kleuren geschilderd in bruine oker of rode dodekop. Eind 17e eeuw zijn deze kleuren (de oker met wit vermengd tot het z.g. Bentheimer of "steen-couleur") belangrijke kleuren voor zowel in- als exterieur. De luiken werden gezien als onderdeel van de wand en daarom met de wand méégeschilderd in dezelfde, dikwijls rode, tint. Later, toen er glas in de ramen kwam en de luiken open konden blijven, vervaagde de relatie tussen de binnenkant van de luiken en het interieur. Toen de vertrekken allang in een ander kleurengamma werden geschilderd, behielden de luiken vaak hun traditionele, rode kleur.

In de daaropvolgende eeuw onderging het interieur een grote verandering, waarbij het bekend worden van het schuifraam, het meer en meer toepassen van wandbespanningen en lambrizeringen een grote rol speelden in de huizen der voornamste burgers die het volk tot voorbeeld dienden. Men bracht de kleur nu steeds in drie of vier gradaties aan. Bij lambrizeringen, deuren en luiken, die altijd geprofileerd waren, schilderde men in principe het verst van het oog verwijderde vlakken in de donkerste tint. De balken waren veelal wat zwaarder van toon dan de tussenliggende vlakken. Kralen en lijstjes werden in deftige huizen verguld of anderszins opgehoogd door veel wit in de hoofdkleur te mengen. Voor keukens en andere vertrekken waarin gestookt werd, was een lichte, bruine (z.g. wagen-schot-) kleur gebruikelijk, ook weer in twee of drie tinten.

Na de uitvinding van het Berlijns blauw (ook wel Pruisisch blauw genoemd) in het eerste kwart van de 18e eeuw, treedt er een grote verandering in de interieurkleuren op. Blauw was tot die tijd een zeer duur kleurpigment geweest, gewonnen uit het kostbare lapis lazuli en azuriet en symboliseerde daarmee grote welstand. Toen het goedkopere Berlijns blauw in de handel kwam, werd dat dan ook gretig gebruikt en wist het zich allengs ook een plaats te veroveren in de huizen der minder goeode burgerij.

Tegen het midden van de 18e eeuw onderscheidde de welgestelden zich echter door een nieuwe vinding: door het Berlijns blauw met wat gele oker en wit te vermengen, verkreeg men een fraai zee-groen, ook wel Berlijns groen genoemd. Dit groen werd te meer graag gebruikt omdat het Berlijns blauw één nadeel had: door de toegevoegde lijnolie verkleurde het

sterk tot een geelachtig groen en verloor daardoor zijn heldere aspect. Voor het buitenschildderwerk was omstreeks die tijd het via chemische weg verkregen spaans groen zeer in trek. Het bleek bestendig te zijn dan het eerder gebruikte groen op basis van groene aarde.

In de interieurs veroveren het z.g. gladhout- en marmer-schilderwerk zich een niet meer weg te denken plaats. Door verfijnde technieken werden allerlei hout- en marmersoorten kunstig in schilderwerk nagebootst. Er waren twee grote voordelen: doordat in deze techniek verschillende verflagen over elkaar werden aangebracht en met een laklaag overdekt, werd een zeer duurzame, kleurechte verflaag verkregen en . . . en dat was het voornaamste argument, door de lage lonen van de schilder was het vele malen goedkoper dan echt eike-, note- of palmhout en de vele exclusieve marmersoorten waartoe de kunst van de schilder reikte.

De vrees van de schilder dat er minder werk zou komen omdat het gladhout-schilderwerk zo duurzaam was, bleek gelukkig ongegrond. De mode schreef toch steeds weer nieuwigheden voor in kleuren en versierselen. Onder invloed van de Franse cultuur werden de ramen groter en werd het interieur in lichtere kleuren geschilderd. Ondanks dat bleef men "houten" tot in de 20e eeuw!

Weer later zijn het Griekse en Chinese elementen die de toon aangeven in de huizen van welvarend Nederland en ook zij vinden hun weg naar behangsels en schilderwerk. Ten tijde van de hernieuwde belangstelling voor de Antieken aan het einde van de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw worden de vertrekken in lichte, meer effen tinten uitgemonsterd, met afstekende kleuraccenten op kralen en lijstjes. Meubels en stoffering vormen één geheel met schilderwerk en wandbekleding. Langzaam-aan vervagen de warmbloedige kleuren, gemaakt uit pure, met de aarde verbonden pigmenten, met eindeloos geduld bereid en in een bonte schakering opgebracht. Gebleven is de Zaanse verfindustrie, waar met even groot geduld nieuwe verven worden ontworpen, beproefd en uitgetest. Het is deze moderne industrie die de kleuren van onze voorouders in een nieuw procédé heeft weten te vangen.

M.M. van Leeuwen-Enklaar

Literatuur:

F. Mars: De Zaanse verfindustrie; D. Vis: Drie eeuwen verf; H.J. Zandkuyl: Oude verven voor de huisschilder; Kleuren in en om het stadhuis; Lambertus Simis: Grondig onderwijs in de Schilder- en Verfkunst.

Met dank aan:

C. Winterink, deskundige; W. Zon, architect, die een meer uitgebreide publikatie over dit onderwerp in voorbereiding heeft.

Bouwkundig Alfabet

Fundament. Houten constructie die op de **Heipalen** wordt aangebracht en waarop het metselwerk komt te staan.

HS bestek Oostzaan (1680): ". . . hier op te leggen een fondamen van 1 1/2 du. dick en dat twee dick kruyslings over den ander."

Bestek nieuw Rechthuys te Westzaan (1780): "Deze Paalbalken of Masten als voorz: geheyt zijnde, zal hij (de aannemer) daarover moeten leggen de behoorlijke Kespén" (eikehout, 4duim dik en ten minste 9 duim breed, lang volgens tekening) ". . . en op ieder Paalbalk met een Suffisante 9duims Eike Treknagel worden opgesloten" (waterpas en 15 duim onder het peil; met het peil werd bedoeld het zomerpeil of de laagste waterstand in de polder). Over de kespén werd het fundament-hout aangebracht.

Lit.: J. Schipper/S. de Jong, Zaanse houtbouw; uitgave van de stichting de Zaanse Schans, 1976.

Garing. Afvalhout van een balkenzagerij, brandhout voor de knechts.

Gebint. Het stelsel van houten stijlen, balk en korbelen. Meerdere gebinten vormden het houtskelet van een (Zaans) houten huis.

Er waren verschillende soorten gebinten:

. Dekbalk-gebinten, waarbij de balk op de stijlen rust; een pen aan de stijl past in het gat in de balk. **Pen en gat verbinding.** Toepassing veelal bij boerderij-vierkanten.

. Trekbalk-gebinten, waarbij de balk tussen de stijlen is aangebracht. Toepassing in de houtskeletbouw. Een bijzondere vorm van een trekbalk-gebint is het:

. Ankerbalk-gebint. Hierbij steekt de pen door de stijl heen. De extra verankering geschiedt door het aanbrengen van houten wiggen aan de achterkant van de stijlen. Toepassing daar waar de stijlen niet in de buitenwand stonden, zoals bij twee- en driebeukige (halle)huizen. Bij de Zaanse houtbouw staan de gebinten op en met een kleine pen in de vloer. Gebouwen met een verdieping hadden soms doorlopende stijlen en soms twee gebinten op elkaar gezet.

Gebrandschilderd glas. Een schildering met emailverf en door verhitting in het glasoppervlak gebrand. Niet verwarren met (over het algemeen 19de eeuws) gekleurd glas. Dit is een zeer oude kunst, welke omstreeks 1460 in Venetië herontdekt werd. Sinds het midden van de 17de eeuw ook wel alleen in grijs uitgevoerd. Gebrandschilderde glazen

treffen we vooral aan in kerkgebouwen. In de Zaanstreek zijn dergelijke fraaie ramen te zien in de Oostzijderkerk, de Westzijderkerk en de Evangelisch Lutherse kerk in Zaandam.

Lit.: J.J.F.W. van Agt, Geïllustreerde Beschrijving, deel VIII, blz. 149, 153, 155 / H. Janse, Vensters, Nijmegen 1972 (Schiedam 1977).

Gecanneleerd. Met Cannelures bewerkt.

Gek. Door de wind draaiende, kegelvormige oude houten schoorsteenafdekking, waarvan ca. 1/4 deel open is. Aan de bovenkant is een staartstuk waartegen de wind duwt, zodat de opening van de wind afgekeerd wordt en de rook kan ontsnappen. Te zien onder andere op het Raadhuis van Zaandijk. Bij een Kwibus is de opening groter, namelijk een derde van de omtrek. In later tijd werden de gekken van zink gemaakt, passend op de kleinere schoorsteenpijpen.

Geldbon. Kastje waarin geld werd opgeborgen. Zie ook: **Bon.**

Getorst. Spiraalsgewijs gedraaide of gestoken. Toepassing als spijlen in

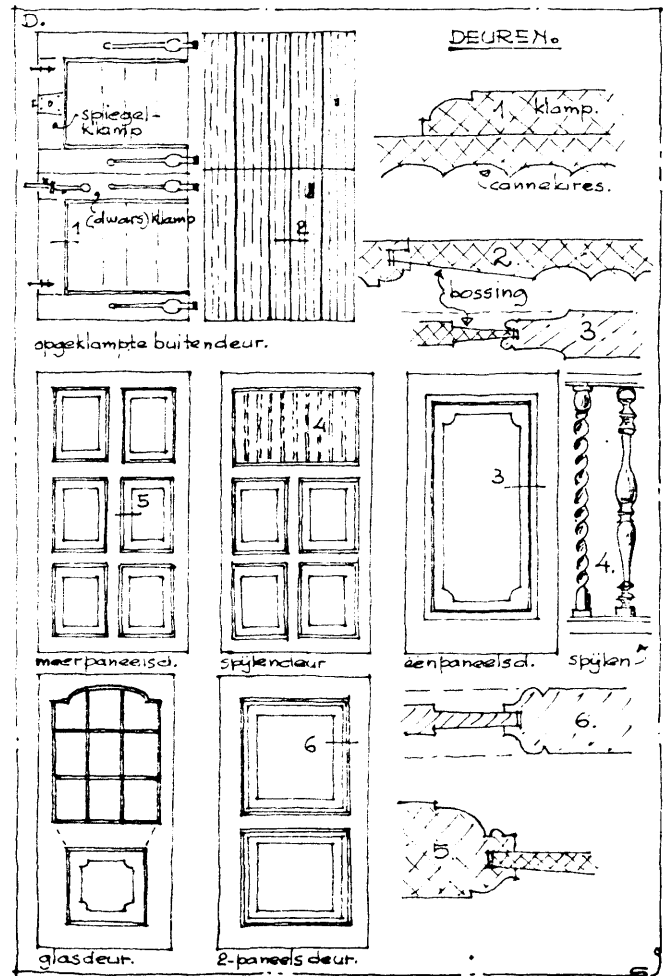
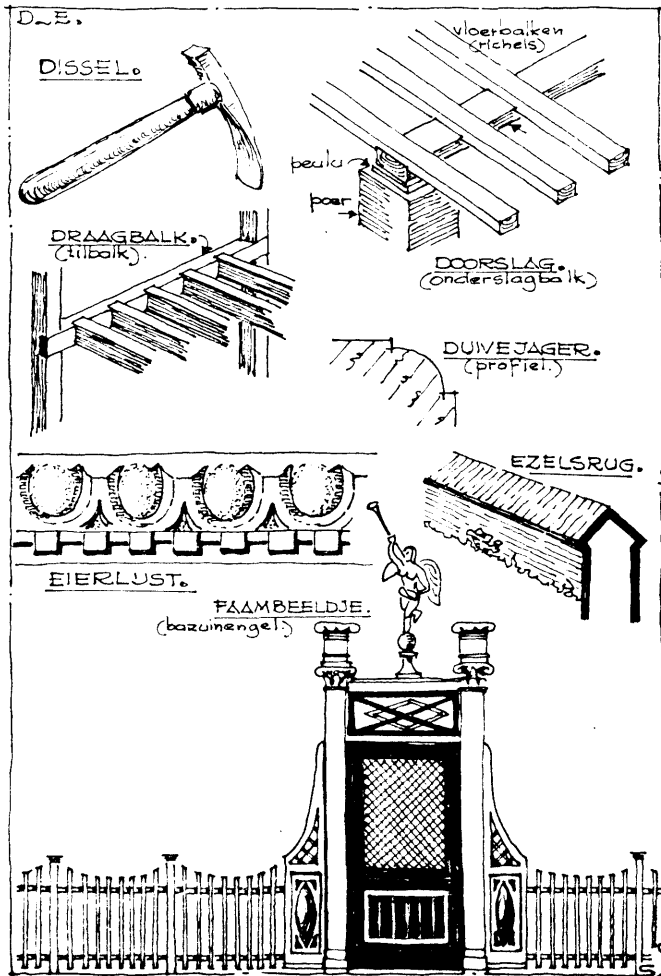
betimmeringen (doophekken in kerken, deuren). In de Zaanstreek zijn bekend de zg. "kurkretrekker" **Makelaars**. Deze dateren uit de Gothische periode.

Getrapte weeg. Zie bij Weeg.

Geut. Zaans voor Goot.

Gevel. Oud woord voor makelaar. HS bestek van het Spinhuis in Assendelft (1664): "... Item aen elck ent te maecken twee wintveeren met een gevel daerop".

Gevelsteen. Ingemetselde steen, waarop een afbeelding of voorstelling van functie of beroep. Meestal met een jaartal, soms ook met tekst. In de Zaanstreek kwamen deze door het algemeen bouwen in hout niet overvloedig voor. Een aantal is verzameld en aanwezig in en aan de Oudheidkamer in Zaandijk; onder andere van de in 1896 gesloopte beschuitbakkerstoren in Wormer.

Jaarverslag 1980~1981

Het aantal adressen waarop Anno ontvangen wordt neemt gestadig af. Het septemnummer, waarin elk jaar de vergadering aangekondigd wordt, ging in 1979 naar 1035 adressen, in 1980 naar 1015, en nu in 1981 naar 966. Een schrikbarende teruggang. De in het maartnummer gedane oproep tot ledenwerving heeft geresulteerd in 24 nieuwe aanmeldingen. Een power resultaat! Helaas vallen er minstens zoveel leden af wegens bedanken of overlijden. De teruggang in onze economie is er kennelijk mede debet aan, dat men zich niet zo snel meer opgeeft voor het lidmaatschap. Uit bedankbriefjes valt vaak op te maken, dat men zuiniger aan moet gaan doen.

Een lichtpunt in dit somber begonnen jaarverslag is het mogen ontvangen van een bedrag groot f 9.166,67 uit de nalatenschap van wijlen de heer Klaas Bolding te Wormerveer.

De op zaterdag 15 augustus gehouden Folkloredag heeft de vereniging 6 aanmeldingen voor het lidmaatschap opgebracht. Een aantrekkelijk

verkoopobject vormden de borduurpatronen van Mies Bloch.

Een positief, hartverwarmend geluid uit de vereniging kwam van ons lid de heer Ron Brinkman. Hij zond het bestuur een lange brief met opbouwende kritiek en een aantal suggesties. Nadien heeft het bestuur enige malen prettig met hem van gedachten kunnen wisselen.

In het bestuur is een tijd lang een vacature geweest. Daarin kan nu voorzien worden. De heer H.A. Happe uit Koog aan de Zaan zal op de jaarvergadering als bestuurslid voorgedragen worden. Informeel heeft hij reeds enige bestuursvergaderingen bijgewoond. Op een van deze vergaderingen is de Concept-nota Monumentenzorg van de Gemeente Zaanstad besproken. Een brief met op- en aanmerkingen naar aanleiding van deze nota is naar het Gemeentebestuur gezonden.

In de loop van dit verenigingsjaar is het bestuur op 18 maart, 20 mei en 1 september voltallig bijeen geweest.

Verslag jaarvergadering 3 november 1981

In het openingswoord blikte de scheidende voorzitter op 20 jaar verenigingswerk terug, waarbij hij de heren De Boer, Huig en IJskes als werkers van het eerste uur uitdrukkelijk noemde. Wederom moest er door hem op de zo noodzakelijke ledenwerving gewezen worden. Gezien de belangstelling van de jongeren voor het behoud van het allereenvoudigste, moeten we op die mentaliteitsverandering inspelen.

De verslagen van secretaris en penningmeester werden zonder meer goedgekeurd. Ook de kascommissie (de heren Poppen en De Vries) was tevreden. De nieuwe commissie zal bestaan uit de heren Poppen en Stolk.

De afdracht aan de Stichting is vastgesteld op f 12.000, .

Als nieuw lid van het bestuur werd de heer H.A. Happe gekozen. De heren De Jong en De Hoog werden herkozen. De benoeming van de heer Sman tot nieuwe voorzitter ging met applaus gepaard. Daarna droeg de zoals altijd welbespraakte heer Bouman de voorzittershamer aan zijn opvolger over.

En zo zaten er weer allemaal mannen achter de bestuurstafel, hetgeen

de welgemeende vraag ontlokte, of daar nu ook eens een vrouw zou komen te zitten.

De nieuwe voorzitter maakte nog eens duidelijk, dat we moeten komen tot samenwerking tussen alle groeperingen, die zich inzetten tot het behoud van het Zaanse cultuurbezit. De heer Kok meent (zo blijkt in de rondvraag), dat we daardoor sterker zullen staan bij de uitdraging van onze doelstellingen bij de gemeentelijke instanties.

Daarna werd in een drietal speeches de loftrumpet gestoken over de afgetreden voorzitter, aan wie inmiddels het ere-voorzitterschap was verleend. De heer Sman noemde hem een "burgemeestersfiguur" waar je onmogelijk omheen kon; de heer S. de Jong prees zijn vooruitziende blik en voortvarendheid en overhandigde als geschenk een in eikenhout gesneden copie van de kop van het verenigingsorgaan. De heer Van Leeuwen van Zaans Schoon noemde hem een markante persoonlijkheid. Het zou mooi geweest zijn wanneer ook het bestuur van de Stichting een vertegenwoordiger had gestuurd.

Na de pauze werd de oude, in 1923 vervaardigde, film over de Zaanse industrieën vertoond.

Financieel overzicht 1980/1981

Saldo 1.10.80	f 18.748,75
Contributie leden	" 19.918,88
Verkoop prenten etc.	" 920,80
Winst verkoop kalenders	" 128,-
Netto Folkloredag	" 349,-
Rente	" 533,60
Legaat Bolding	" 9.166,67
	<hr/>
	f 49.765,70
	<hr/> <hr/>

Drukkosten Anno	f 4.813,50
Verzending Anno	" 1.048,20
Sociale werkvoorziening	" 518,54
Stichting Zaanse Schans	" 10.000,-
Kosten jaarvergadering	" 131,25
Kosten Bestuur	" 129,30
Milieu Zaanstreek lidmaatschap 2 x f 20,-	" 40,-
Kamer van Koophandel	" 54,-
Diversen	" 309,50
Saldo	" 32.721,41
	<hr/>
	f 49.765,70
	<hr/> <hr/>

Restauratienieuws

In voorbereiding zijnde plannen:

Assendelft: RK kerk, Dorpsstraat 572.

Koog aan de Zaan: Lagedijk 52/54; Zuideinde 86/88; NH kerk.

Krommenie: Oud-Katholieke kerk; orgel Doopsgezinde kerk; NH kerk Krommeniedijk.

Westzaan: J.J. Allanstraat 463 en 382; v.m. Overtoom 56; afgevoerd: Zuideinde 139/141.

Wormerveer: NH kerk; Doopsgezinde kerk.

Zaandam: orgel Doopsgezinde kerk; orgel Oud-Katholieke kerk; NH kerk, Oostzijde; Oostzijde 242.

Zaandijk: Lagedijk 80.

In uitvoering zijnde restauraties en verbouwingen:

Koog aan de Zaan: Hoogstraat 6/8.

Krommenie: Noorderhoofdstraat 45 en 79; Krommeniedijk 180.

Wormer: Dorpsstraat 298.

Vereniging „Vrienden van het Zaanse Huis”

Onze nieuwe voorzitter: R. Sman, Lagedijk 88, 1544 BJ Zaandijk, tel.: 075 - 28 43 88

Secr.: R. de Hoog, Zonnewijzerspad 8, 1509 BW Zaandam

Penningmeester: J. Benjamin, T. Slagterstraat 1, 1551 CE Westzaan

Postgiro 742899 ten name van:

Penningm. Ver. Vrienden v.h. Zaanse Huis, Westzaan

Redactie „Anno 1961”: Ads Bouman; S. de Jong; M. van

Leeuwen-Enklaar en M.L. Tiesinga-Autsema.

Zaandam: Ka'f 76; Oostzijde 202, 220 en 221; Westzijde 352.

Zaandijk: Lagedijk 92/94 en 122.

Gereedgekomen werken:

Jisp: Raadhuis (onderhoud).

Koog aan de Zaan: Zuideinde 13/15; Museumlaan 18.

Westzaan: J.J. Allanstraat 119/121 en 386; Guisweg, molen "de Schoolmeester".

Zaandam: Doopsgezinde kerk; Zuiddijk 53.

Zaandijk: Lagedijk 28 en 74.

Monumentennota

In onze reactie op de dit jaar verschenen Monumenten-nota van de gemeente Zaanstad, heeft het bestuur gepleit voor het opnemen van een vertegenwoordiger van onze vereniging in de toekomstige monumentencommissie. Voorts is, naast andere inhoudelijke op- en aanmerkingen, melding gemaakt van de toekomstige gedachte taak van onze vereniging: bekendheid en steun geven aan wat er in de Zaanstreek en bij de verschillende groeperingen op het gebied van de monumentenzorg plaatsvindt. En dat wij ook de kennisverspreiding door publicaties over historische onderwerpen en -studies op ons lijstje hebben staan.

De nota is een (niet geheel geslaagde) poging om de monumentenzorg-problematiek in de gemeente te inventariseren en ging vergezeld van een concept monumenten-verordening.

Berichten

De stichting Zaans Schoon bestaat dit jaar 35 jaar. In ons nummer 68 (maart 1978) hebben we over de doelstelling van de stichting en haar activiteiten uitgebreid geschreven. Het bestuur en de redactie wensen de stichting geluk met deze "mijlpaal" en voor de toekomst veel succes toe met het "Behouden en Documenteren van Zaans schoon".